

Др Љубодраг ДИМИЋ*

ВЈЕРСКИ ЧИНИЛАЦ У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ДРЖАВИ

(Римокатоличка црква и Српска православна црква)

Простор који је обједињен 1918. године границама југословенске државе био је географски, геополитички, геостратешки, историјски, економски, комуникационо, културно-сложен. Југословенска држава се простирала између 41° и 47° сјеверне географске ширине, имала је површину од 248.666 km² (готово 1/2 територије Балкана) и представљала велику европску државу. Захватала је централни и западни дио Балканског полуострва и залазила у централну Европу. Једним дијелом избијала је на јадранску обалу и била средоземна земља. На сјеверу је контролисала средишњи дио тока Дунава. Својим источним границама у њу су залазили вијенци Алпа. На југу су њене границе досезале готово до Егејског мора. У питању је била балканска, али и панонска, средњоевропска, подунавска, медитеранска, алпска земља.

Уједињење остварено 1918. године било је, по многим својим особеностима, својеврсни "миленијумски преврат" јер је извршено прекорачење граница различитих цивилизација, дошло до окупљања супротстављених вјера, остварен сусрет другачијих традиција и менталитета, извршено окупљање раздробљених и полицентричних друштава и географског амбијента под једним државним кровом. Извршено на идејним основама филозофије рационализма, југословенско уједињење је било у супротности са стварношћу коју је одређивало: тло на коме је држава настала, друштво окупљено југословенским границама и његова инфериорна култура, религија која није само вјеровање већ "духовно вођство" у свим сферама живота, политика која је свеприсутна и свепобитирајућа.

Религија се у југословенској држави јављала као "вододелница нација", што је посебно погађало српско национално биће и однорођивало његове некадашње саставне дјелове. Према попису становништва из

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Београду.

1921. православни су чинили 46,67% укупне популације, римокатолици 39,29%, муслимани 11,22%. Десет година касније број православног становништва је незнатно увећан - 48,70%, римокатолика смањен - 37,45%, муслимана остао процентуално исти 11,20%. Основна карактеристика становништва је религиозна затвореност, конфесионална подвојеност и супротстављеност, као и милитантност карактеристична за рубне дјелове у којима долази до додира великих цивилизација. То је додатно утицало да у цијелом XX вијеку остану присутне подјеле учињене историјом, проистекле из чињенице да је вјековима југословенски простор био гранично подручје великих држава-заштитница појединих религија и исказане уочљивом подјелом на Исток и Запад. Искуство југословенске државе са Римокатоличком црквом, Исламском вјерском заједницом и Српском православном црквом сасвим је особено. Може се исказати путем три различита модела односа цркве према држави: агресивно одбацивање и негирање југословенске државе као туђе од стране Римокатоличке цркве, стање вјерске суздржаности и мимикрије према држави у којој муслимани нису у већини, подршку држави коју Српска православна црква доживљава као своју.

*

Суочена са ширењем идеја слободумља, слободе увјерења, изражавања и мишљења по сопственој савјести, слабљењем интензитета ритуалног вјеровања и теолошког доживљаја, отпорима конзервативној традицији, контроли друштвеног живота вјерника и религиозно-моралним ограничењима, Римокатоличка црква је, у последњим деценијама XIX вијека, отпочела да изграђује један велики идеолошки систем чији је задатак био да у условима слабљења интензитета вјеровања, преко пораста социјалне, културне и политичке улоге цркве и даље задржи доминантно мјесто у организовању целокупног друштвеног живота. Низом папских енциклика Римокатоличка црква је настојала да изврши преокрет у "животу и мишљењу католичком", вјери врати "јавно достојанство", ојача "чувство католичко", пробуди "свијест католичку" и друго. Тада су утемељене римокатоличке идеје о "цивилном друштву", "грађанској власти", "људској слободи", односу цркве и свјетовне власти. Истакнуто је свето право цркве да у лаичкој држави оснива вјерска, хуманитарна, социјална, културна удружења и тијела; врши надзор и контролу над браком и породицом; црквеним учењем прожима школу, васпитање, образовање, науку, културу, морал. Ишло се за тим да у држави, која се ослободила апсолутистичке власти и феудалних традиција, преко цијелог система братовштина, конгрегација, католичких друштва, спортских слетова, вјерских школа, штампе, публицистике, књижевности, теолошке науке - изникне "унутрашња католичка држава". Све је требало бити подређено "свећеничкој изравној заповиједи", "контроли цркве", "духовном чишћењу", дисциплини коју намећу "закони свете стеге", "штовању" цркве, духу вјере и молитве. Након XIX вијека који је Римокатоличка црква означила као "повјест уроте" против цркве, вијека у коме је почео да преовлађује "индиферентизам вјерски", времена у

коме је перо "наказило" своју "узгајитељицу" цркву, наступила "млохавост у вјери", требало је да отпочне велики духовни преокрет у коме би освјештана вјерска свијест пресудно утицала да цјелокупни приватни и јавни живот поново нађе ослон у учењима цркве. Другим ријечима, црква је требало да има контролу над суштином друштвеног живота у свим његовим облицима, док је држава требало да постане само "укупност политичких односа", тј. форма у којој, попут љуштуре, егзистира цивилно католичко друштво подређено римокатоличкој цркви и римокатоличком свештенику.

Клерикална учења Римокатоличке цркве проширена су, путем католичких конгреса, у последњој деценији XIX вијека, и на простор Словеније, Хрватске, Славоније, Далмације. Циљ тих конгреса био је: буђење католичанства у хрватском и словеначком народу и формирање двоструког идентитета вјерника - националног и католичког. У том својеврсном програму за XX вијек тражено је образовање лаиката који познаје догматику, историју, црквено право и спреман је да у јавном животу штити интересе цркве, захтијевано школовање учитеља вјера и формирање економских, социјалних, културних и политичких друштава која окупљају римокатолике, наметана обавеза да римокатолици читају искључиво католичку књигу и католичку штампу, протажиран "кршћански узгој" и обавеза да утицајем на школу дјеца морају научити "мислити католички" и друго. Клерикални програм за XX вијек у себи је спајао национално и клерикално, истицао сталну опасност по вјеру и тиме подстицао вјерски ексклузивизам, ксенофобију, увођење институција забране и контроле, наглашавао да је човјек несамосталан и да је отуда дужност цркве да га у животу води и организује. Клерикализам је исказивао страх и нетрпељивост према модерној и либералној држави. Истичући да су и држава и црква од бога, посебно је указивано на дужност да о свим додирним, недогматичним питањима, држава и црква склапају Конкордат. У случају да црква пренесе неко своје право на државу "она га мора вршити у складу са црквеним законима". Истовремено, римокатолици су били дужни да грађанска права врше и уживају у складу са црквеним законима. У случајевима када државни закони стоје у опреци са законима цркве Римокатоличка црква је истицала да такво позитивно државно законодавство не обавезује римокатолике. Изричит захтјев да католици поштују само законе цркве био је, у својој суштини, негирање државе.

У тренутку када је настала Краљевина СХС Римокатоличка црква је већ баштинила неколико деценија дуго искуство на клерикалној обнови римокатоличког друштва. Са тим искуством у пракси провјереним, са јасним програмом за XX вијек, развијеном мрежом културних, социјалних, економских, политичких, просветних установа, изграђеним кадровима Римокатоличка црква је закорачила у нову државу спремна да се супротстави свакој намјери државе која није у складу са њеним законима и интересима.

Ако је постојао дио свијета у коме, 1918. године, Римокатоличка црква није жељела промјене онда је то, свакако, била Средња Европа.

Слом Аустро-Угарске монархије Ватикан је доживио као тежак пораз који га је испунио несигурношћу, неспокојством, страхом. Ипак, крај рата је принудио Римокатоличку цркву да свој конзервативизам прилагоди духу времена и његовом политичком диктату. Када настојања из октобра и новембра 1918. нису дала резултата (у питању су покушаји да се у тријалистичком облику одржи Аустро-Угарска монархија; на њеном темељу формира Подунавска федерација; створе самосталне републике Словенија и Хрватска), Ватикан је морао да се помири са са расплетом ратних догађаја. Рјешење које му је најмање одговарало било је настајање Краљевине СХС. Такву државу Света Столица је доживљавала као утопију која обезбјеђује доминацију "полуцивилизоване Србије" над католичким земљама.

Став свештенства на терену био је много прагматичнији. Римокатолички бискупат је поздравио уједињење свих Словенаца, Хрвата и Срба у једну државу, "раскид" с Аустро-Угарском монархијом означио је термином "ослобођење", благосиљао је нову државу, подржао Народно вијеће, задужио свештенике да народу протумаче настале промјене. Разлоге таквог понашања треба тражити у страху цркве од друштвених ломова, социјалних немира и револуционарних идеологија, страху од либерализма какав је постојао на Западу (Француска, Италија), увјерењу да се светска политика помјера са Запада на Исток гдје је револуција поразила православље, незавидном положају у коме се црква наша без подршке свјетовне силе каква је била Аустро-Угарска монархија, неповољном положају бивших аустроугарских покрајина након изгубљеног рата, свијести да нова држава може римокатолике учинити од побјеђених-побједницима који избјегавају "тешке мировне увјете". Наведени разлози били су пресудни да Римокатоличка црква, веома брзо, "заборави" своје огорчено и бескомпромисно противљење свим политичким и друштвеним снагама које су заговарале југословенско уједињење, анимозитет према Србији и Србима, страх и нетрпељивост према православљу.

Тих дана први и последњи пут скренута је пажња свештенству да не злоупотребљава цркву у политичке сврхе, да свим силама ради на успостављању хришћанског морала, учини све како би католицима остао свет социјални поредак. Високо свештенство је исказивало наду да ће између цркве и државе бити склопљен Конкордат. Постојало је убјеђење да ће "католички живот" у новој средини добити на замаху, отпочети католизација југословенског друштва у којој ће сви католици постати мисионари, нова држава постати земља "католичке мисије", погодна тле за "рехристијанизацију православних", "обнову у Крису" читавог друштвеног живота, прилика да се "заоре источна њива", оствари "мост за унију на Балкану и продор на Исток", досања коначни сан римокатолика о постојању "једног пастира и једног стада". Насупрот таквим очекивањима југословенска држава пропагирала је вјерску трпељивост и толеранцију, заговарала слободу савјести и вјере, истицала равноправност свих признатих вјероисповијести. Разочарање је постало потпуно када је насупрот "природном праву родитеља" да дјецу, независно од државе,

васпитавају у вјери истакнут принцип државне школе. Угрожавањем темеља свога опстанка Римокатоличка црквa је сматрала низ активности које је модерна држава вршила у школи - постављање учитеља, израду наставних планова и програма, писање уџбеника, надзор над школом, издавање свједочанстава, удаљавање "Маријиних конгрегација" из школе.

Отворен сукоб цркве и државе зачео се и око сложених питања отуђивање црквене имовине, увођења цивилног брака, питању злоупотребе цркве у политичке сврхе, регулисања начина општења бискупа са папом, постављања бискупа и друго. Лаицизација друштва и државе, у којој вјера постаје приватна ствар појединца, увођење цивилног брака, контрола државе у школи, ослобођење друштва од посредног и непосредног утицаја цркве и свештенства - демантовали су идеологе клерикализма који су очекивали да ће након једног апокалиптичног рата цијеле генерације одбацити просвећено мишљење (рационализам) и вратити се вјери, цркви, култури религије и животу по њеним надзорима. Како се то није догодило, Римокатоличка црква је предузела мјере за радикално враћање католичким начелима и католичкој рестаурацији друштва свим средствима и на свим нивоима.

Енцикликом "Ubi arcano Dei" (12. 12. 1922) папа Пије XI је затражио да се "Кристу врати његов краљевски скиптар у породици и друштву", и да се умјесто старих политичких партија пронађу нове организационе форме дјеловања које ће окупити цијелокупно католичанство и све сфере друштвеног живота. Папа је захтијевао да "католици постану католици" (створити католички осјећај, оживјети католички дух - "једна мисао - Исус; једна велика љубав - Црква; једна велика страст - душа ближњег; један величанствен идеал - покатоличење кугле земаљске"). Обновљене су старе аспирације о универзалној моћи Римокатоличке цркве, захтијевано сабирање свјетског католицизма, најављен крсташки поход који ће омогућити настанак "Кристовог краљевства" (контрола цркве, државе, науке, школе, умјетности). Папа је захтијевао подстицање унутрашњег религијског живота, формирање католичке елите (војска школованих, спремних, дисциплинованих католичких војника у служби Ватикана и његове идеје о духовном освајању свијета), дисциплину.

У тренутку када је проглашена Католичка акција у Југославији је дјеловао разгранати католички покрет са својим вјерским, просветним, социјално-економским, политичким организацијама, међусобно чврсто повезаним и испреплијетаним. Католичка акција је налагала неполитичност. Под тим се подразумијевало следеће: "бити изван сваке странке и над сваком странком"; учити католике како да се баве политиком и како да се политиком служе; узети у своје руке цијелокупни друштвени живот. "Неполитичност" Католичке акције директно је била супротстављена схватању да се католички интереси могу најбоље бранити помоћу јаке католичке странке. Сукоби унутар католичког покрета трајали су до октобра 1928. године.

Суспендовање Устава 6. јануара 1929, изричита забрана странака и удружења која носе племенско и вјерско обиљежје није забринуло

Римокатоличку цркву. За Римокатоличку цркву је завођење монархидиктатуре и укидање политичких странака била идеална прилика за ликвидацију свих антиклерикалних и љевичарских стремљења из којих су стизали стални "удари" на цркву. Забрањен је рад клерикалних партија (Словенска људска странка, Хрватска пучка странка) и на тај начин помогнута дефинитивна побједа Католичке акције. Забрана Хрватске сељачке странке и словеначких либерала, по својој оријентацији антиклерикалних, отворила је простор за интензивнији рад на хрватском и словеначком селу и међу католицима које више нису дијелиле партијске страсти и политичке разлике. У редовима бискупата пробуђена је нада да ће Краљевина СХС, дефинитивно, постати земља католичке мисије. Укинута је Устав из 1921. који Римокатоличка црква никада није признала. Интеграција католика значила је дезинтеграцију Југославије. На дјелу су биле клерикалне идеје Хрватског католичког конгреса из 1900. године.

Године диктатуре Римокатоличка црква је искористила за постизање својих основних циљева: организовања Католичке акције, ширења римокатоличког културног и просветног програма до сваке католичке куће, развијања мисионарског рада (своју активност појачавају католички монашки редови), интеграције и хомогенизације хрватског и словеначког народа, рехристијанизацију цјелокупног друштва. Римокатоличка црква је у годинама диктатуре, на клерикалној основи, организовала опозициони покрет чија је вјерска искључивост, одсуство осјећаја за толеранцију, вјерски и национални ексклузивизам, могао да буде контролисан само путем међународног уговора са Светом Столицом (конкордат). Насупрот Римокатоличкој цркви са њеним хиљадугодишњим трајањем, миленијумском логиком размишљања, догмама којих се круто придржавала, програмом покатоличења кугле земаљске, фанатизованим лаикатом и развијеном мрежом вјерских друштава, налазила се државна администрација убијеђена у фикцију да је десет година живота у заједничкој држави довољно дуг период након кога се могло приступити изградњи нове државне идеологије и југословенске нације. Сукоби су кулминирали око доношења школских закона и Закона о Соколу (5. 12. 1929).

Појава Меморандума католичког епископата (22. 11. 1932) и Посланице о Соколу (8. 1. 1933) била је сигуран знак да је режим диктатуре посустао и да је Римокатоличка црква преузела иницијативу. Њен циљ био је једноставан - стећи што више повластица и изборити што повољнији Конкордат. Протести против малих државних дотација цркви, гласине о затварању католичких школа, иступања против "светосавских прослава", православних учитеља, југословенских националиста, соколских предњака, државне политике у свим сферама државног живота, атеизма, порицања права држави да има иницијативу у процесу васпитања - у својој суштини значили су негирање суверенитета Краљевине Југославије. Тенденција брисања трагова српског присуства на простору Хрватске, Далмације и Словеније, изражена преко кривотворења докумената, фабрикована фалсификата, преузимања лингвистичког и књи-

жевност наслеђа, рушења споменика културе, спаљивања библиотека и сваког вида "меморије друштва" добила је на интензитету.

Историја склапања конкордата између Ватикана и Краљевине Југославије јесте историја државног попуштања пред захтјевима, а касније уцјенама и притисцима Ватикана. Од жеља, исказаних 1919, да Конкордат са Србијом постане важећи и у Краљевини СХС, "апетити" Свете Столице порасли су двадесетих (неуспио конкордат из 1925) и тридесетих година у Конкордат из 1935. који је давао законску основу за прозелитску дјелатност у Краљевини Југославији. Тако је пређен пут од ефикасног начин придобијања клера и католичких вјерника за идеју "народног јединства", везивања Римокатоличке цркве за државу, обезбјеђивања наклоности Ватикана и остварења непоходног вјерског мира до прекомјерног попуштања, давања уступака и концесија које су крњиле државни суверенитет и значиле капитулацију државе. Пристанак да се цио уговор формулише према "Codex iuris canonici" значио је пораз државе. У сфери политичког живота тај пораз се видео у процесу срастања милитантног национализма и клерикализма (клерофашизам), повећању вјерске горљивости и фанатизма Крижара, појави "расних теорија" које су нашле упориште међу франковцима, члановима ХСС и Католичке акције, израженој жељи за досезањем до национално цјеловите Хрватске.

Од непризнавања устава југословенске државе до срастања милитантног клерикализма и фашизма уочљива је линија перманентног рушења државе. То је био само увод у геноцид чије је "зрење" и "жетву" Римокатоличка црква припремила. Ликвидација, логоровање, стратишта, насилно прекрштавање, исељавање православних Срба са простора НДХ, забрана ћирилице - нису наилазили на протест римокатоличких бискупа. Терору је била изложена популација од око 1,9 милиона Срба. Расно законодавство НДХ давало је легалитет процесу биолошког истребљења. На удару се нашло све - вјера, језик, писмо, културно наслеђе, имовина. "Коначно рјешење" српског питања подразумијевало је ликвидацију, покатоличење и исељавање цјелокупне српске популације. Талас масовног терора отпочео је у мају и јуну 1941. Доступни подаци показују да су размјере злочина над православним становништвом у НДХ током 1941. биле веће од укупних губитака зарађених страна на Источном фронту у истом временском периоду. Покушаји њемачких војних власти да изврше "пацификацију" простора и тако спријече ширење незадовољства и устанак српског народа нису наилазили на разумијевање хрватских власти. Систем логора за ликвидацију, стратишта, јаме, према њемачким процјенама, до марта 1944. године на простору НДХ је "прогутао" преко 700.000 православних живота. Њемачка јавност и њени историчари доживљавали су Хрватску као "једну огромну крстионицу и уједно циновску клаоницу".

Несумњиво је да је клерикализам Римокатоличке цркве, у годинама рата (1941-1945), био инспиратор геноцида. На крају рата Света Столица и римокатолички бискупат настојали су да представе себе као ону политичку и духовну снагу која заговара очување и опстанак хрват-

ске државе. При том је, у наступима Римокатоличке цркве, усташки режим означаван само као прелазни облик на путу до самосталне Хрватске. Крај рата значио је за Ватикан и његово свештенство у Југославији тежак политички пораз. Побједа партизанског покрета била је праћена репресалијама над компромитованим римокатоличким свештенством. Бјекство дијела високог римокатоличког свештенства (надбискупи Гарић, Шариши Рожман) индиректно је значило признање цркве за злочине учињене у рату.

Судар двије ауторитарне институције (КПЈ и РКЦ) и милитантне идеологије био је 1945. године неминован. У ратним годинама, од једне бројно мале, кадровски уређене, од Коминтерне сумњичене партије да је "легло имепријалистичких шпијуна", КПЈ је израсла у снагу која је у својим рукама имала цјелокупну власт у земљи (војну, управну, судску), стала уз бок СКП (б), постала револуционарни центар за Балкан и главни антиимперијалистички експонат према западу. Легитимитет своје власти комунисти су нашли у митологизованој представи о НОБ-у која је сугерисала да је успостављени поредак природно израстао из прошлости. Репресивном политиком КПЈ је гушила сваки национализам, шовизнизам, вјерску искључивост. Отуда је сукоб са Римокатоличком црквом био неминован. Тим прије што је црква себе доживљавала као средишњу установу у борби против "атеистичког комунизма" и није исказивала спремност да се одрекне свог утицаја, слободе дјеловања, политичких ставова и ингеренција у друштвеном животу.

Непомирљиви спорови отворени су између југословенске државе и Ватикана око питања граница (укључивање у састав Југославије простора на којима у Истри, Ријеци, Трсту и острвима живе Словенци и Хрвати), ликвидације свештенства (убијено је око 200 свештеника), судских процеса свештенству оптуженом за учешће у геноциду, репресивне политике према цркви, национализације имовине (штампарије, зграде, објекти), аграрне реформе, вјерске наставе, цивилног брака, улоге цркве у социјалном домену, помоћи крижарима, веза са иностранством. Сукоб је јавно отпочет објављивањем "Пастирског писма" и одбијањем Римокатоличке цркве да прихвати ауторитет КПЈ. Последица немоћи државе да одвајањем од Ватикана формира националне католичке цркве огледале су се у отварању "досијеа" Степинаца. Степинац је одбацивао Југославију, непријатељима цркве означавао је либерализам и комунизам, антисрпства се никада није одрекао (за њега су Срби и Хрвати били "два свијета", "двје планете").

Политику сукобљавања у нетрпељивости са режимом КПЈ Ватикан је у континуитету водио и у годинама сукоба са Информбироом. То вријеме Римокатоличка црква је искористила за темељну кадровску обнову, подмлађивање бискупата (старост од 40 до 45 година), трансформисање "и у глави и у удовима". Ублажавање притиска на цркву (1948-1954) резултирало је условним ослобађањем Степинаца али и захтјевом за његов повратак на мјесто загребачког надбискупа и одлучним одбијањем Ватикана и самог надбискупа да напусти Хрватску. Насупрот неуспјелим покушајима да КПЈ преговара са дијелом католичке хијерар-

хије (прекинуо их је Ватикан и казнио непослушне) услиједило је, 1952. године, додјелјивање Степинцу кардиналског шешира. Прекид дипломатских односа био је одговор југословенских власти. Незадовољство Ватикана изазвало је и доношење "Закона о правном положају вјерских заједница" 1953. године. Отопљавање односа наговијестила је одлука Свете Столице да др Шапера именује за коађутора загребачког надбискупа. У том смјеру вођени су и разговори Бакарић-Шапер. Ипак, тек је смрт папе Пија XII (1958) и Алојзија Степинца (1960) отворила простор за побољшање односа цркве и државе. Умјерена реакција власти на вијест о смрти надбискупа загребачког, толерантан однос према церемонији сахране (присутно 150.000 људи), "заборављање" непријатне прошлости - били су поуздан знак да се дипломатски односи могу обновити. Протокол Југославије и Свете Столице, потписан јуна 1966, гарантовао је Римокатоличкој цркви основна вјерска права. Многим сегментима тај међудржавни уговор имао је елементе конкордата. Тиме је отворен простор да у наредним деценијама пригушени процеси присуства и адаптације клерикализма наставе да тињају. Југословенско друштво осјетило је "његов дах" 1968, 1971, 1988-1998. У новој историјској ситуацији клерикализам је букнуо свом снагом и исказао своју геноцидну природу одређеном одсуством толеранције, ексклузивизмом, ирационалношћу.

*

Српски народ је дао печат југословенском уједињењу, али је његово присуство у политичком, економском, друштвеном и културном животу новонастале државе било у нескладу са његовом државном традицијом, политичким искуством, бројем, културном снагом. То важи и за Српску православну цркву, која је у ратним годинама подијелила судбину српског народа. Демографски колапс Србије, а самим тим и цркве, исказан бројкама значио је 1.250.000 погинулих (402.435 војника и 845.000 цивила), преко 500.000 инвалида са трајно смањеним радним способностима, демографски губитак (погинули, нерођени и радно онеспособљени) од око 35% цјелокупне популације. Посебно је погођено мушко становништво у најбољем радном добу (18-55 година), које је претрпјело губитак од 62% цјелокупне популације (53% погинулих и 9% трајних инвалида). Такви губици били су равни затирању цијелог народа и изазивали су трајне и нерегулисане последице у патријархалном друштву српског села (22% више женског становништва). Вишегодишња ратовања, како примјећују поједини истраживачи, истрошила су и последње резерве енергије, "исцједила" српски народ, породила "ратни умор", "онемоћалост", "стагнацију". Крај рата и Српска православна црква је дочекала са огромним губицима. Страдало је или умрло 1.056 свештеника (33%).

Уједињење од 1. децембра 1918. године створило је услове за обнављање јединствене Српске православне цркве. У границама нове државе нашле су се скоро све дотадашње самосталне српске православне црквене области, па је нестало и основних препрека да "Српска патријаршија поново оживи". Ту тенденцију је подржавала и државна власт

која је, према програму од 7. децембра 1918, настолаја "да заведе једну сталну духовно-црквену централизацију, која ће помагати, да политичко-државне прилике у држави и цркви буду темељ и политичког јединства". "Јединствена воља" законитих представника цркве означила је, још крајем децембра 1918. године, процес обнављања Српске Патријаршије, који је званично окончан септембра 1920. То формално уједињење испуњавало је тежње, национална стремљења и жеље свештенства. Суштински процес унутрашњег духовног уједињења трајао је много дуже и у себи је сажимао нивелисање организационих разлика и праксе која се вјековима изграђивала у крилима покрајинских цркава. Политика југословенске државе према Српској православној цркви изграђивана је на два нивоа. У складу са својом Прокламацијом и чланом 12 Видовданског устава власт је "гарантовала" слободу савјести и рада у унутрашњим пословима свим признатим вјерским заједницама али је, истовремено, настојала да најбројнију црквену организацију, Српску православну цркву, "стави под своје извјесно туторство" и тако, преко ње, посредно утиче на профилисање вјерске политике у држави. О тој тенденцији потчињавања Српске православне цркве свједочи и Уредба о устројству министарства вјера, као и сви каснији пројекти, уредбе и закони који су предвиђали контролу цркве од стране државе. Ипак протести православног епископата против државних власти никада нису били прегласни. Остајало се на протестима, молбама, жалбама, представкама и резолуцијама.

Међусобни односи цркве и државе прецизније су регулисани уговором из 1926. године (тзв. "административни конкордат"). Извјесни степен самоуправе Српска православна црква је добила у пословима уређења унутрашње и спољне организације тек по Закону о српској православној цркви из 1929. године. На темељу тог закона озакоњен је 16. новембра 1931. године Устав Српске православне цркве. Доношење највиших законских аката обиљежио је нову фазу у односима цркве и државе. Њу је карактерисало коначно афирмисање начела одвајања цркве од државе (црква према Уставу живи својим самосталним животом, по својим законима који не подлијежу ничијој потврди), став да се организација цијеле цркве уређује на јединственој основи (дефинитивно се елиминишу разлике које су постојале међу покрајинским црквама), правило да у свим пословима учествује цијела црква (епископат, свештенство, народ). Наведеним законима Српска православна црква је, попут осталих аутокефалних цркава, задржавала своју самосталност али је догматским и канонским јединством везана са осталим православним црквама.

Уједињена српска црква задржала је уздржаност "према новинама", посветила се законодавству, обнови у рату уништених вјерских објеката, подстакла задужбинство, реорганизовала административно-територијалну организацију, прихватила се успостављања озбиљног школског система на свим нивоима. Црквена штампа и црквена књига јачале су духовни живот православног становништва. Јачање вјерских осјећаја народа СПЦ је настојала да оствари путем појачане дјелатности богомољачког покрета. Приврженост југословенској држави и пошто-

вање њених закона једна су од карактеристика понашања цркве према држави. Спор је настао само у 1937. години када Српска православна црква није исказала спремност да подржи конкордат са Ватиканом.

Подршка државном удару од 27. марта 1941. и одлучан став да приступање Тројном пакту "вријеђа част, славу и традицију нашег народа, и то онда кад је народ готов да иде до краја", значили су почетак највећег страдања које је Српску православну цркву задесило у XX вијеку. "Заслугом" окупатора и њихових помагача (Њемци, Италијани, Бугари, Мађари, Арбанаси, Хрвати) цјелина Српске православне цркве је разбијена на осам дјелова, од којих је сваки доживио особено али темељно страдање. Велике размјере имао је и терор партизанског покрета, посебно у о последњим годинама грађанског рата. У ратним годинама 1941-1945. са огњишта је протјерано око 600.000 Срба, убијено зато што је православне вјере најмање 700.000, прекрштено преко 250.000, из парохија протјерано преко 600 а убијено 650 свештеника и монаха, опљачкано, запаљено и срушено преко 1.000 цркава и манастира. Српско православље је готово сатрто.

Прве послеријатне године обиљежили су бројни догађаји оставивши видан траг у животу Српске православне цркве. Вријеме револуционарне смјене власти, разрачунавања са класним непријатељем, аграрне реформе, колонизације, колективизације, великих кампања национализације, репресивних закона - порађало је страх свештенства и забринутост епископата. Разбијање националног покрета српског грађанства, прогон интелигенције, расцјепканост српских етничких простора, изградња Југославије као федерације равнотеже - суштински је утицало и на размјере прогона Српске православне цркве. Нова власт се, у рјешавању "вјерског питања", ослањала на совјетску праксу, али и на сопствено искуство стечено у рату. Српска православна црква нашла се на удару КПЈ по три основа: искључив однос према религији погађао је све вјерске заједнице у земљи; непомирљиви однос према класном непријатељу посебно се тицао српског грађанства и за њега повезане Српске православне цркве, партијски ставови о "угњетачкој нацији" и "великосрпском хегемонизму" такође су били основ за терор над Српском православном црквом као заштитником Српског народа. Отуда је обрачун са Српском православном црквом био истребитељски.

Отпор новој власти и неприлагођеност цркве новом времену основне су карактеристике понашања Српске православне цркве након 1945. године. Српска православна црква нити је хтјела, нити знала, нити умјела да се трансформише, прилагоди, "препозна" своје интересе у новом времену. Црква ослобођење земље дочекује као "свануће", али ускоро постаје јасно да она има статус политичког и идеолошког противника нове власти. Забрана слободе кретања и путовања у матичне епархије епископа и свештенства, забрана обављања религиозних обреда у парохијама, подршка расколу ("Македонска црква"), изражена репресија (напади, ислеђења, застрашивања, затварања), неспоразуми око вјерске наставе у школи, рестриктивна политика према црквеној штампи, рушење вјерских објеката, негирање ауторитета епископа, формира-

ње свештеничких удружења - само су неки од метода онемогућавања рада Српске православне цркве. У исто вријеме црква настоји на сваки начин да остане ван политике. Одбијање патријарха Гаврила Дожића да служи "било чијој политици", завјет за "вјечном службом народу", захтјеви да режим престане са прогоном Срба, инсистирање на законитости судских поспупака - сматрани су, у редовима КПЈ, отвореним непријатељским чином. Ипак, убјеђење да "нико није у стању да управља људским мислима" утврђивало је вјеру да ће "Црква и људско достојанство опстати на тај начин". Тај став одредио је, за дуги низ година, политику Српске православне цркве према држави: настојање да се избјегне конфронтација и директни судар са влашћу, истрајавање на одбрани вјерских слобода, заштита интегритета свештеника, покушај прилагођавања и сарадње. Сатирање свештеника, пастве и црквених објеката има након Другог свјетског рата велике размјере.

О притиску који је Српска православна црква трпјела у петнаест година дугом периоду након рата (1945-1960) свједочи и податак о годишњем кажњавању између 20% и 25% свештеника. У том периоду број православних епископа смањен је у односу на 1941. годину за 33%, свештеника за 50% (има их свега 1.800), богословија за 60%, број ђака који похађају православна училишта за 75%, црквени земљишни посјед износио је 12% некадашњег. Процес атеизације захватио је и вјерски традиционално оријентисао село. Подаци партијских комисија откривају да се на православном селу само 5-10% новорођене дјеце крсти, 10% умрлих сахрањује према православном обреду, 25% становништва слави славу и Божић, и то већина без религиозних садржаја. У годинама након Другог свјетског рата Српској православној цркви је одузето преко 70.000 хектара обрадиве земље, национализовано 1.180 објеката (зграда, штампарија), укинуте државне субвенције. Црква је опстајала са само 10% средстава неопходних за нормални живот. Смањивање и свођење на минимум духовног и моралног утицаја Српске православне цркве значило је за српски народ вишедеценијски губитак битне духовне оријентације.

*

Хришћанско становништво је чинило велику већину становника југословенске државе али је однос државе и цркве, у целом веку, више био испуњен сукобима и напетостима, него периодима испуњеним складним односима. Либерална идеја, каква је била југословенска идеја, стављала је грађанина, уосталом, испред одреднице његове вере, што је ту идеју и државу која је на њој настала водило у директан сукоб са клерикалним структурама у обе хришћанске цркве.

Идеологија комунизма религију је сматрала гопијумом за народ в,а постојеће црквене организације непријатељем кога треба уништити. Клерикализам је непрестано иницирао сукобе са државом, постјеће социјалне и политичке тешкоће чинио дубљим и тежим, потстцао ексклузивизам и нетрпељивост која је у верски и национално измешаној средини проузроковала тргедије, ратове чинила суровијим, заједнички живот готово немогућим. Анимозитети су потискивали толеранцију, емоције

гушиле рационално, диктат силе чинио немогућим дијалог. Биланс једног века у односима цркве и државе тако је претежно био испуњен обо-страним поразима.

Prof. Ljubodrag DIMIĆ, Ph.D.

THE RELIGIOUS FACTOR IN THE YUGOSLAV STATE

The summary

The experience of the Yugoslav state with the Roman-Catholic Church as well as with the Serbian Orthodox Church is completely unique. It can be described by using two different models of attitude of the Church regarding the State: aggressive rejection and denial of the Yugoslav state as foreign by the Roman-Catholic Church and support to the State which was felt as its own by the Serbian Orthodox Church. The emphasized presence of the roman-catholic clericalism is constantly living in the Yugoslav state. Periods of the hidden presence and adaptation of the clericalism, depending on the historical circumstances, had been decreased during the years in which the clericalism had showed its genocide nature determined by the lack of tolerance, as well as with exclusivity and irrationality.